

УДК 343.98(043.3)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.24>

Костянтин Дмитрович Заяць,

*доктор філософії в галузі права,
Головне управління Національної поліції в Харківській області,
Харківське районне управління поліції № 3,
Відділ поліції № 1,
слідчий відділ;*

 <https://orcid.org/0000-0002-8406-4284>;

Дмитро Дмитрович Заяць,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології;*

 <https://orcid.org/0000-0002-2196-6301>,
e-mail: zajacdm@gmail.com

НОВИЙ ПІДХІД ДО КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ШАХРАЙСТВ

Обґрунтовано необхідність розроблення методики розслідування шахрайств на основі криміналістичної класифікації цих кримінальних правопорушень. Зазначено, що класифікація повинна здійснюватися на підставі окремих елементів механізму вчинення таких кримінальних правопорушень, які суттєво впливають на формування слідчих ситуацій, тактичних завдань розслідування та засобів їх вирішення. Доцільно класифікувати шахрайство за таким критерієм, як вид правових відносин, які використали для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном потерпілого або його майновими правами. За цим критерієм кримінальні правопорушення класифіковано на: 1) шахрайства, вчинені під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод; 2) шахрайства, вчинені під оболонкою адміністративних правових відносин; 3) шахрайства, вчинені під оболонкою господарських правових відносин.

Ключові слова: шахрайство, методика розслідування, розслідування шахрайств, криміналістична класифікація шахрайств, правові відносини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в Україні, розвиток ринкових відносин і впровадження новітніх технологій у різні сфери суспільного життя – це ті фактори, до яких злочинність швидко пристосовується та враховує під час підготовки й учинення шахрайств, пов'язаних із заволодінням чужим майном або набуттям права на нього шляхом обману чи зловживання довірою. У зв'язку із цим такі

кримінальні правопорушення набувають різних форм, зокрема маскуються під різні правові спори, а саме під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод, адміністративних та господарських правовідносин. З огляду на це методика розслідування шахрайств потребує вдосконалення та розроблення на підставі зазначеної криміналістичної класифікації.

Стан дослідження проблеми

Проблематика розслідування шахрайства досліджувалась у роботах І. О. Антонова, М. М. Букаєва, Т. А. Пазинич, Н. В. Павлової, О. А. Мусієнка, С. С. Чернявського, які зробили вагомий внесок у розвиток методики розслідування шахрайств та створили міцну основу для подальших досліджень. Проте розроблення методики розслідування шахрайств здійснювалося без урахування змін у кримінальному процесуальному законодавстві України та самого процесу досудового розслідування, що зазнав певних змін, тому потребує вдосконалення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у формуванні теоретичних засад та вдосконаленні на основі аналізу законодавства України, матеріалів судово-слідчої практики і спеціальної літератури методики розслідування шахрайств у сучасних умовах. Для досягнення вказаної мети було визначено таке наукове *завдання*: розробити криміналістичну класифікацію шахрайств, яка має стати основою структури методики розслідування цього виду кримінальних правопорушень.

Наукова новизна дослідження

У статті з урахуванням оновленого законодавства України сформульовано й обґрунтовано низку теоретичних положень і практичних пропозицій, що мають значення для розвитку методики розслідування шахрайств. Запропоновано новий підхід до криміналістичної класифікації шахрайств на основі такого критерію, як вид правових відносин, що були використані для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном потерпілого або його майновими правами.

Виклад основного матеріалу

У більшості наукових праць, присвячених проблемам методики розслідування злочинів, значну увагу приділено систематизації цих діянь та обґрунтуванню класифікації окремих видів і груп злочинів за певними криміналістично значущими критеріями [1–11]. Однак не всі науковці беруть за основу створення методики розслідування злочинів запропоновану ними криміналістичну класифікацію.

Слід погодитися з думкою вчених, які вважають, що формування криміналістичної характеристики та розроблення рекомендацій щодо їх розслідування має відбуватися на підставі їхньої класифікації [12–15].

Вважаємо, що основою методики розслідування кримінальних правопорушень має бути саме їхня класифікація. Тому критерій розподілу певного виду чи групи злочинів доцільно обирати з точки зору практичного значення здійсненої диференціації. Такий критерій забезпечує групування проявів злочинів на підставі спільних рис механізму вчинення, що впливає на формування типових слідчих ситуацій початкового та подальшого етапів розслідування, тактичних завдань та їх вирішення відповідними засобами. На нашу думку, такий підхід дозволяє не лише вдосконалити методику розслідування певних видів злочинів у теоретичному аспекті, а і з практичної точки зору вирішити багато питань, що постають перед слідчими та прокурорами під час доказування у кримінальних провадженнях.

Аналіз матеріалів судово-слідчої практики та власний досвід розслідування шахрайств дозволяють стверджувати, що шахрайством є злочинна поведінка, яка має найбільшу кількість проявів і різновидів. Своє бачення щодо систематизації цих надзвичайно різноманітних злочинів намагались представити у своїх роботах чимало криміналістів і кримінологів, проте запропоновані на цей час класифікації не були взяті за основу для побудови методик розслідування шахрайств.

Так, у своїй роботі М. І. Панов запропонував класифікацію шахрайських посягань та вважав, що слід розрізняти такі форми шахрайства: 1) у формі простих дій; 2) у формі складних дій [16, с. 21]. На сучасному етапі, як зауважує О. Л. Мусієнко, заслуговує на увагу виокремлення таких різновидів шахрайства: шахрайство на ринку цінних паперів, у міжнародних комерційних зв'язках, у сфері приватизації, кредитно-банківських відносин, вексельних відносин, обігу житла, інтернет-шахрайство, шахрайство при угодах купівлі-продажу, ігрове шахрайство, циганський гіпноз, шахрайство у сфері страхових послуг, працевлаштування, інвестиційне шахрайство [7, с. 30].

Розподіл шахрайства на групи залежно від сфери, у якій вони вчиняються, здійснюється і на рівні законодавства багатьох держав. Зокрема, Кримінальний кодекс Німеччини визначає комп'ютерне шахрайство, одержання субсидії шляхом шахрайства, шахрайство при капіталовкладенні, обман з метою одержання завищеної суми страховки, одержання вигоди шляхом обману, шахрайство, пов'язане з отриманням кредиту. Аналогічний підхід міститься у кримінальних кодексах Франції, Іспанії, Грузії, Болгарії, Латвії та інших країн [17, с. 42–43].

Слушною є точка зору Т. А. Пазинич, яка, досліджуючи проблеми розслідування шахрайства, запропонувала зазначену вище ознаку використовувати для поділу шахрайств. Зокрема, дослідниця дійшла висновку, що критерієм криміналістичної класифікації цього злочину повинна виступати саме соціальна сфера діяльності людей, яка

характеризується їхніми певними інтересами, мотивами поведінки, наявністю соціальних зв'язків між суб'єктами [14, с. 35]. Вчена запропонувала поділяти шахрайства на такі групи: 1) шахрайства у сфері задоволення повсякденних матеріальних і культурних потреб людини; 2) шахрайства в побутовій сфері; 3) шахрайства у сфері функціонування державних та інших суспільних інститутів; 4) шахрайства, що здійснюються у сфері підприємницької діяльності, зокрема при здійсненні торговельної діяльності, при працевлаштуванні, при наданні інших послуг, у банківській діяльності, у сфері діяльності небанківських фінансових установ, у сфері сплати податків; 5) шахрайства у сфері використання електронних технологій (з використанням мережі Інтернет, пластикових кредитних карток, стільникового зв'язку) [14; 18].

Погоджуючись із такою позицією, вважаємо, що соціальна сфера діяльності людей може виступати критерієм класифікації, у якій кожна з виокремлених груп характеризується специфікою, що певною мірою впливає на процес розслідування. Водночас зауважимо, що методика розслідування шахрайств, розроблена на основі такої класифікації, не охопить усі різновиди злочину, оскільки сфер людської діяльності дуже багато і позначити кожен просто неможливо. Ба більше, у кожній сфері можуть реалізовуватись принципово різні схеми шахрайської діяльності. Тому, на нашу думку, слід застосовувати інший науковий підхід до криміналістичної класифікації шахрайств.

Власний практичний досвід, а також аналіз судово-слідчої практики у провадженнях про шахрайства, вивчення фахової літератури дають підстави стверджувати, що ці злочинні діяння в різних видах правовідносин завжди мають вигляд спорів, оскільки самою юридичною формулою диспозиції ст. 190 Кримінального кодексу України¹ закладено те, що в основі шахрайства лежить добровільна передача майна або права на нього, і це, на наш погляд, є закономірним. Під час заволодіння чужим майном відсутні такі очевидні ознаки кримінального правопорушення, як фізичне насильство, використання зброї, примушування, залякування, шантаж потерпілого. Саме добровільний поведінковий акт з боку жертви, на відміну від інших злочинів проти власності, лежить в основі шахрайства. Потерпілий на момент учинення шахрайства переконаний, що ця дія є частиною угоди (договору або домовленості), умови якої буде дотримано або виконано, тому добровільно передає майно або свої майнові права.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 01.02.2025).

Водночас шахраї приховують злочин під оболонкою звичайного спору в тих чи інших видах правових відносин, застосовуючи при цьому всі можливі заходи для досягнення цієї мети.

Враховуючи вищезазначені обставини, вважаємо, що при вчиненні шахрайства виникають три типові ситуації.

В умовах першої ситуації потерпілі не усвідомлюють, що стали жертвою злочину та їм завдано матеріальної шкоди. Така поведінка потерпілих є найпоширенішою. Наприклад, коли особа під впливом маніпуляції шахрая жертвує гроші на благодійні цілі, або оплачує послуги екстрасенса, або купує засоби (захисні амулети, «заряджену» воду тощо), яким приписуються вигадані властивості, або програє майно чи гроші шулеру, або платить гроші за несправжнє лікування тощо.

Друга ситуація передбачає, що потерпілі від шахрайства особи фактично сприймають завдану шкоду як таку, що спричинена в межах невиконання угоди (договору), і намагаються в судовому порядку вирішити цей спір. До вчинення таких дій спонукають саме шахраї, оскільки вважають вигідним затягування часу майнового конфлікту і в подальшому отримання на свою користь необхідного рішення суду. Із цією метою підкупають суддів, свідків, користуються послугами найбільш досвідчених адвокатів тощо.

У третій ситуації потерпілі сприймають обставини події як саме вчинення злочину і звертаються до поліції з відповідною заявою. Така ситуація виникає нечасто й зазвичай пов'язана з тим, що в потерпілого залишаються документи та речі, які використовував шахрай під час оборудки. Зокрема, потерпілі надають записи телефонних розмов з аферистами, листування з ними за допомогою sms-повідомлень, скріншоти (знімки) екрану з листами від них та інші об'єкти, що долучаються до матеріалів кримінального провадження як речові докази. Саме в такій ситуації слідчому часто буває складно розпізнати ознаки саме кримінального правопорушення, оскільки їх замасковано під оболонкою певних правових відносин, попри вищезазначені сприятливі обставини й активну позицію потерпілої сторони.

Вважаємо, що ефективність роботи слідчого у кримінальних провадженнях про шахрайства певною мірою залежить від уміння під час розгляду заяв і повідомлень про шахрайства правильно вирішити два основні питання: 1) визначити вид правовідносин, у яких була реалізована схема шахрайства; 2) з'ясувати, як саме обман потерпілого проявився в матеріальному середовищі і в чому саме він виразився.

Зазначимо, що слідчий, прокурор зможуть правильно визначити перелік джерел доказової інформації тільки за умови, якщо вони зорієнтувались в особливостях правових відносин, які використав

шахрай. Від цього залежить, як швидко й повно буде зібрано первинний матеріал про злочин, наскільки правильно визначено напрям розслідування та обрано тактичні засоби для досягнення головної стратегічної мети кримінального провадження – забезпечення його судової перспективи.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо доцільним класифікувати шахрайства за таким критерієм, як вид правових відносин, використаних для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном потерпілого або його майновими правами. Оскільки існує безліч таких правовідносин, то їх можна об'єднати в найбільш загальні групи, аргументуючи висновок такими твердженнями.

Факт учинення злочину, на момент усвідомлення його потерпілим, завжди має оболонку звичайного спору в тих чи інших видах правових відносин. Усі спори (до моменту виявлення ознак злочину) вирішуються судами відповідно до їхньої спеціалізації. Законом України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема ч. 1 ст. 18 («Спеціалізація судів»), визначено, що суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення¹. Законодавством передбачено різні процедури розгляду спорів за наведеним принципом.

Враховуючи вищезазначені підстави, вважаємо за доцільне прийняти аналогічний підхід до класифікації цих злочинів, що стане основою для розроблення методики їх розслідування.

На нашу думку, слід виокремлювати такі три загальні групи шахрайств.

1. *Шахрайства, вчинені під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод.* До цієї групи належать злочини, при вчиненні яких шахраї використовують форми угод і домовленостей, передбачених цивільним законодавством. Це шахрайства так званої загальнокримінальної спрямованості, виявленням і розслідуванням яких займаються слідчі, а розкриття супроводжують співробітники оперативних підрозділів: вуличні й побутові шахрайства, шлюбні афери, вдаване знахарство, надання послуг ворожіння, екстрасенсорики, обман під час проведення азартних ігор, шахрайство у сфері обігу житла та ін.

2. *Шахрайства, вчинені під оболонкою адміністративних правових відносин,* коли заволодіння майном або набуття права на нього здійснюється шляхом обману з використанням статусу суб'єкта владних повноважень і в цьому проявляється їхня специфіка.

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 01.02.2025).

У цьому разі дії шахраїв мають ознаки публічно-правових спорів, розгляд яких відповідно до спеціалізації покладається на адміністративні суди. Якщо в діях суб'єктів владних повноважень виявлені ознаки злочину, то підслідність кримінальних проваджень визначається з урахуванням категорії службової особи. Відповідно до ч. 4 ст. 216 («Підслідність») Кримінального процесуального кодексу України досудове розслідування таких злочинів проводять слідчі Національної поліції, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань.

Під час обману потерпілого злочинець використовує статус службової або посадової особи і вдає використання наданих йому владних повноважень. Слід звернути увагу на те, що шахрайством будуть визнаватись тільки ті дії, які вчиняються за таких обставин: 1) правопорушник не є суб'єктом владних повноважень (не обіймав такої посади взагалі ніколи або був звільнений з неї на момент учинення злочину); 2) правопорушник є суб'єктом владних повноважень, але не наділений тими повноваженнями, на які посилається під час обману потерпілого, тобто він їх перевищує або перебільшує. Зокрема, до цієї групи злочинів належать дії осіб, які шляхом обману створюють ситуації, у яких провокують громадян на передачу грошей як хабара за виконання або невиконання владних функцій, на які, насправді, не мають права.

3. Шахрайства, що вчиняються під оболонкою господарських правових відносин. Такі злочини вчиняються під час організації та здійснення господарської діяльності між різними суб'єктами господарювання і в цьому полягає їхня особливість. Заволодіння майном або правом на нього здійснюється шляхом обману з використанням сфери господарських відносин, які мають вигляд спору, належать до спеціалізації господарських судів та регламентуються Господарським кодексом України¹. Від таких злочинних дій потерпілими можуть бути:

- фізичні особи (підприємці, споживачі продукції чи послуг);
- юридичні особи, які створені відповідно до Цивільного кодексу України та здійснюють господарську діяльність;
- органи місцевого самоврядування, державні та комунальні підприємства.

До зазначеної групи злочинів також належать шахрайства під прикриттям діяльності інвестиційних і страхових компаній, банківських установ, організацій, що надають послуги чи займаються торговельною діяльністю тощо.

¹ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 01.02.2025).

Саме вид відносин як класифікаційний критерій дозволяє згрупувати прояви шахрайства на підставі спільних рис механізму вчинення, які, відповідно, впливають на формування типових слідчих ситуацій початкового і подальшого етапів розслідування, а також на вирішення тактичних завдань, зумовлених такими ситуаціями. Вважаємо, що зазначений підхід найбільше відповідає потребам практики та дозволяє не лише вдосконалити методику розслідування цих злочинів з теоретичної точки зору, а й вирішити нагальні проблеми, що постають перед слідчими і прокурорами під час доказування у кримінальних провадженнях про шахрайства [17, с. 43–50].

Слід зауважити, що саме такий підхід використовується в сучасних криміналістичних дослідженнях. Науковці у своїх працях все більше приділяють увагу розробленню рекомендацій із розслідування шахрайств в окремих сферах діяльності, зокрема у сфері кредитування і банківської діяльності [19], фінансового обігу [6; 15], обігу житла [8] тощо.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо, що запропонована криміналістична класифікація може слугувати основою для розроблення методик розслідування окремих груп і підгруп шахрайства.

Висновки

Зважаючи на надзвичайну різноманітність видів шахрайства, нагальною потребою при розробленні методики їх розслідування є їхня криміналістична класифікація. Класифікація груп шахрайств має здійснюватися на підставі окремих елементів механізму вчинення цих злочинів, які суттєво впливають на формування слідчих ситуацій, тактичних завдань розслідування та засобів їх вирішення.

Під час розгляду заяв про шахрайства ефективність роботи слідчого у кримінальних провадженнях залежить від його вміння правильно визначити вид правовідносин, у яких була реалізована схема шахрайства, та встановити, у чому полягав обман або зловживання довірою потерпілого і як саме це проявилось в матеріальному середовищі. Отже, якщо слідчий добре орієнтується в особливостях правових відносин, які використав шахрай, то зможе правильно визначити перелік джерел доказової інформації, яку необхідно зібрати і дослідити.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо доцільним класифікувати шахрайства за таким критерієм, як вид правових відносин, використаних для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном або майновими правами потерпілого, за такими групами: 1) шахрайства, вчинені під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод; 2) шахрайства, вчинені під оболонкою адміністративних правових відносин; 3) шахрайства, вчинені під оболонкою господарських правових відносин.

Список бібліографічних посилань: 1. Аркуша А. І. Основні методи виявлення і розслідування організованої злочинної діяльності при наявності корумпованих зв'язків : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2002. 218 с. 2. Аленин Ю. П., Тищенко В. В., Аркуша А. І. Расследование тяжких преступлений : науч.-практ. пособие. Харьков : Одиссей, 2006. 256 с. 3. Гусаров С. М. Розслідування кіберзлочинів органами внутрішніх справ України: наукове та кадрове забезпечення // Актуальні питання розслідування кіберзлочинів : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 груд. 2013 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2013. С. 14–19. 4. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 430 с. 5. Корж В. П. Методика расследования экономических преступлений, совершаемых организованными группами, преступными организациями : монография. Харьков : Лицей, 2002. 387 с. 6. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 20 с. 7. Мусієнко О. А. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2009. 168 с. 8. Павлова Н. В. Розслідування шахрайства при укладанні цивільно-правових угод щодо відчуження житла : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 216 с. 9. Поливанюк В. Д. Особливості розслідування злочинів, вчинених у банківській системі України з використанням сучасних інформаційних технологій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 22 с. 10. Самойленко О. А. Особливості розслідування викрадень майна, вчинених з використанням комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2006. 250 с. 11. Степанюк Р. А. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : НікаНова, 2012. 382 с. 12. Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : Курсор, 2009. 320 с. 13. Журавель В. О. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 3 (30). С. 160–163. 14. Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування шахрайств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 189 с. 15. Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 610 с. 16. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков : Вища школа, 1982. 160 с. 17. Заяць К. Д. Методика розслідування шахрайств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2020. 195 с. 18. Пазинич Т. А. Про криміналістичну класифікацію шахрайств. *Актуальні проблеми політики*. 2004. Вип. 21. С. 184–187. 19. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) :

навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 264 с.

Надійшла до редколегії 03.02.2025

Прийнята до опублікування 07.03.2025

Zaiats K. D., Zaiats D. D. A new approach to the forensic classification of fraud

The article substantiates the need to develop a methodology for investigating fraud based on the forensic classification of these criminal offences. It is advisable to choose the criteria for classification of a particular type or group of crimes from the point of view of the practical significance of the differentiation made. Such a criterion ensures grouping of manifestations of crimes based on common features of the mechanism of commission, which, in turn, affects the formation of typical investigative situations of the initial and subsequent stages of investigation, tactical tasks and their solution by appropriate means. The analysis of works by forensic scientists and criminologists who propose to divide frauds into groups depending on the field of activity in which they are committed is made.

It is determined that the methodology for investigating fraud developed on the basis of such a classification will not cover all types of crime, since there are many areas of human activity and each of them may implement fundamentally different schemes of fraudulent activity. Therefore, a different scientific approach to the forensic classification of fraud should be applied.

It is noted that the classification should be carried out on the basis of certain elements of the mechanism of committing such criminal offences which significantly affect the formation of investigative situations, tactical tasks of investigation and means of their solution.

The article emphasises that it is advisable to classify frauds by such a criterion as the type of legal relations used to implement a fraud scheme for seizing the victim's property or his/her property rights. According to this criterion, criminal offences are classified into: 1) frauds committed under the guise of civil legal relations and domestic transactions; 2) frauds committed under the guise of administrative legal relations; 3) frauds committed under the guise of economic legal relations.

Keywords: fraud, investigation methodology, fraud investigation, forensic classification of fraud, legal relations.

